

Instruktioner i frelse

Det pietistiske skoleprojekt og Pastoralbrevene

Kristian Mejrurp

Abstract: The reform movement at Halle, initiated by August Hermann Francke at the end of the 17th century had a preference for the Pastoral Letters: 1 and 2 Timothy and Titus. The exegetical character and context of these letters were scrutinized, and guidelines made for how to live a life in the world not of the world. This article examines the public role of the Bible in Pietism and how the Pastoral Letters became a vehicle for constructing pedagogical, moral, devotional and legal advise. Special attention is allotted to Francke's exegetical exposition of Titus 2,11–15, conveying the idea that the present world is a school instructing humankind in universal salvation.

1. Indledning

I Erik A. Niensens imponerende værk om kristendommens retorik finder man en træffende definition af Halle-pietismen. Nielsen fremhæver (a) bevægelsens fokus på kristne gerninger, (b) bestræbelsen på at skrive menneskets personlige liv ind i Bibelens hellige figurationer, og derved (c) skabe forbilleder.¹ Med denne trefoldige definition er et solidt udgangspunkt sat for denne artikel, som omhandler den kirkehistoriske og eksegetiske baggrund for Halle-pietismen. Jeg er særligt optaget af pietisternes bibelske præferencer, det udsnit af Skriften, de

---

¹ "Specielt finder man i Halle-pietismen en ihærdig forkyndelse af, at troen skal udvirke kristne handlinger. Den kristne retorik får herved en fundamental opgave at løse: den skriver menneskets personlige liv ind i Bibelens hellige figurationer og forsøger at ordne dem i overensstemmelse med det helliges mønsteryldige forbilledlighed" (Nielsen 2013, 70).

anvendte til at formulere og aktualisere deres aktivistiske og meditative kristendomsforståelse.²

2. De gode gerninger

Antager vi, at Martin Luthers reformation i det 16. århundrede havde Galaterbrevet og Romerbrevet som bibelsk omdrejningspunkt, så var udgangspunktet i det 17. århundrede et andet hos pietisterne. Paulus blev ikke mere eller mindre afgørende, men et andet udsnit af det paulinske brevkorpus blev udgangspunktet for, hvordan pietisterne formulerede deres teologiske standpunkt. De flittige referencer til Fangerskabsbrevene (Kolossenserbrevet, Efeserbrevet og Filemonbrevet) og Pastoralbrevene (1-2 Timotheus og Titus) kan vi derfor anskue som udtryk for, hvordan pietisterne aktualiserede arven fra Luther og Paulus.³

Et eksempel på denne form for pietistisk-paulinsk-luthersk (de)konstruktion finder vi i en prædiken fra 1697, holdt i en landsby ved Halle af byens præst og professor ved byens universitet, August Hermann Francke. Temaet for prædikenen var det kristne menneskes pligt overfor de fattige med udgangspunkt i beretningen om den rige mand og Lazarus (Luk 16,19–31). Prædikanten beklager sig indledningsvist over, at det er kommet så vidt med lutheranerne, der ofte har hørt på, at katolikkerne ville frelses gennem gode gerninger, at de tror dem selv fritaget fra disse. Men hvad er værre end religion uden fromhed

---

2 Denne artikel er skrevet på baggrund af min ph.d.-afhandling (2016), samt efterfølgende individuelle og kollektive arbejder udført på forskningsprojektet *Solitudes, Withdrawal and Engagement in the long Seventeenth Century*, finansieret af ERC og ledt af Mette Birkedal Bruun, Afdelingen for Kirkehistorie, og forskningsprojektet *Protestant Legacies in Nordic Law: Uses of the Past in the Construction of the Secularity of Law*, finansieret af HERA og ledt af Lisbet Christoffersen, Afdelingen for Systematisk Teologi. Jeg skylder en stor tak til kollegaer og forskningsledere på begge projekter. Flere af pointerne i denne artikel vil desuden blive behandlet yderligere i en monografi af Mette Birkedal Bruun, Lars Nørgaard, Eelco Nagelsmit og Sven Rune Havsteen. Tak til Christina Petterson for kritisk gennemlæsning og brugbare ændringsforslag.

3 Franckes polemiske forhold til Romerbrevet er skildret af Friedrich de Boor (1982, 573–586). Mejrup (2016, 30-34).

og gode gerninger, spørger Francke, og påpeger, at Paulus netop lærte, at man ligesom Titus og Timotheus skulle være flittig og ivrig efter at gøre gode gerninger. Hertil følger han en stribe henvisninger til Pastoralbrevene:

So weit ists mit uns kommen, die wir uns Lutheraner nennen, weil wir so oft gehöret haben, daß die Catholischen wollen durch die guten Wercke selig werden, solches aber in der Lutherischen Lehre verneinet wird (...) Was konte greulicher seyn, als eine Religion haben, dabey man nicht gottselig leben und gute Wercke thun solte? Viel anders hat uns Paulus gelehret, dessen Fußstapfen Lutherus gefolget: er will, daß Titus und Timotheus, die Glaubigen solten ermahnen, *daß sie fleißig und eifrig seyn zu guten Wercken*. I Tim 2,10; 4,7, 4,8; 6,6, 6,18; Tit 2,14; 3,8. "Pflicht gegen den Armen", prædiken holdt 6. juni 1697 (Peschke 1987, 205–233; se også Mejrup, 2016, 40-47).⁴

Til det at være ivrig efter at gøre gode gerninger hører, at man ved, hvad det indebærer. Og her spiller Bibelen en anden vigtig rolle, nemlig som en samling retningslinjer for det offentlige liv. Bibelen skulle ikke kun anvendes i kirkerne, men også i hjemmene, i skolerne, og i statsstyringen.⁵

Joachim Lange, som var teologisk professor i Halle og kollega til Francke, havde skrevet en populær latinsk grammatik udstyret med et omfattende forord. Heri gør han forhold gældende, som er typisk for pietisternes forståelse af og bestræbelse på at udbrede uddannelse. Han understreger vigtigheden af at lære skriftsteder udenad, da det både træner hukommelsen, opbygger og opdrager (Lange 1765, 5–49). Med

---

4 Bibelhenvvisningerne i de tyske citater er stiltiende ændret, så de følger samme praksis som Gads Bibelleksikon.

5 Juristen og gehejmeråd Theodor Reinkingk (1590–1664) var en af kong Frederik den Tredjes betroede embedsmænd. Han udgav i 1656 en tysk udgave af sit værk om statsstyring, *Biblische Policey* (1656), som var baseret på bibelske skriftsteder og dedikerede til Frederik III. I forordet understreger han Bibelens betydning ikke kun for trosanliggende, men som en rettesnor for statsstyring og et værn imod Machiavellisk list og tyrani. *Biblische Policey* fandt sidenhen tilslutning hos pietisterne. Se Tholuck (1859, 113). Reinkingks værk er tilgængeligt online.

afsæt i et af Fangenskabsbrevene (Kol 3,16), påpeger han, at Bibelen hører til såvel i som uden for kirken, for hvordan skulle ellers 'Guds ord komme til at bo i rigt mål på jorden'.

Gottes Wort gehöret so wol zur Schule als zur Kirche. Denn soll ein ieder Hausvater Gottes Wort in seinem Hause reichlich wohnen lassen, nach Kol 3,16, und sollen Eltern ihren Kindern Gottes Wort aufs fleissigste und genaueste von Jugend auf einschärfen, nach 5 Mos 6,6; 6,7; Ef 6,4: was wird denn von öffentlichen Schul Lehrern nicht erfordert werden, als denen solches Amt, wie oben gemeldet, eben dazu aufgetragen worden, daß sie vor Gott so wol das Hirtenamt führen bey der Jugend in Schulen, als andere Lehrer in Kirchen? “ (Lange 1765, 13–14).

Spørgsmålet, der trænger sig på, er, hvem ville være imod en brug af Bibelen uden for kirkerne? Og ville sådanne indsigelser ikke netop være i strid med skriftstederne, som Lange anfører, om at Bibelen hører til alle steder, offentlige såvel som private? For at forstå kampen om retten til offentlig bibeludlægning nærmere må vi til Leipzig og året 1687, hvor striden stod mellem pietister og de lutherske ortodokse.

3. Bibeludlægninger

Halle-pietismens grundlægger August Hermann Francke blev født i 1663 i Lübeck. Hans mor var borgmesterens datter, hans far jurist. I 1666 flyttede familien til Gotha, hvor faderen kom i tjeneste hos hertugen af Sachsen, Ernst den Fromme (1601–1675). Som syvårig mistede Francke sin far, og som 16årig begyndte han at studere antikke sprog og teologi ved universiteterne i Erfurt, Kiel, Hamborg og Leipzig. Studieårene afsluttedes i 1685 med en afhandling om hebræisk grammatik. Afhandlingen indeholdt – hvad der er nok så påfaldende – pædagogiske refleksioner over, hvordan der burde undervises i faget. Med magisterafhandlingen opnåede Francke tilladelse til at undervise ved universitet, og han indledte sin karriere ved det filosofiske fakultet i Leipzig (Peschke 2003, 5–10).

I Leipzig oprettede Francke i 1686 sammen med sin ven og kollega Paul Anton (1661–1730) et forum for bibelsk eksegese kaldet *Collegium Philobiblicum*. Initiativet var en form for akademisk konventikel, der skulle fremme kendskabet til skriften gennem tekststudier. Medlemmerne mødtes søndag eftermiddag fra 16–18, hvor de gennemgik et kapitel fra Det Gamle Testamente med udgangspunkt i den hebræiske tekst, og et kapitel fra Det Nye Testamente med udgangspunkt i den græske tekst. Skriften blev udlagt og diskuteret på latin.⁶ Initiativtagerne informerede samme år Philipp Jacob Spener (1635–1705) om det nye tiltag. Spener var på daværende tidspunkt hofprædikant i Dresden og siden 1675 kendt som forfatteren af det pietistiske reformskrift, *Pia Desideria*. Spener var positivt indstillet over for *Collegium Philobiblicum*, der på mange måder var i tråd med ideer fremsat i hans eget reformskrift. Dog opfordrede han Francke og Anton til at skære ned på den behandlede tekstmængde, at fokusere mere på det Nye Testamente og at foretage eksegesen på tysk i stedet for latin (Peschke 2003, 21). Nedjusteringen af det akademiske medførte en større offentlig tilslutning. Omend det teologiske fakultet i Leipzig i udgangspunktet havde støttet bibeludlægningsmøderne, opstod der problemer, da studenter begyndte at udbrede ideen og arrangere forsamlinger, hvor Bibelen blev udlagt eksegetisk for et almindeligt publikum. På overfladen var problemet, at studenterne ikke havde universitetets autorisation, men hertil kom, at et fortolkningsmonopol var ved at blive brudt.

4. Fromhed og offentlighed

De stridigheder, der opstod i Leipzig i slutningen af 1680'erne, mellem det teologiske og det filosofiske fakultet, og mellem undervisere og studenter og lægfolk, gav anledning til, at ordet "pietist" blev dannet. Det blev anvendt som en nedsættende betegnelse for de ivrige bibel-læsere, som af deres modstandere anklagedes for sekterisk aktivitet. "Pietisterne" svarede igen med tilsvarende nedsættende betegnelser for deres "ortodokse" modstandere (Peschke 1981, xix og 10–11).

---

6 Franckes egen beretning om disse sammenkomster beskrives i hans omvendelsesberetning, som er udgivet i en tekstkritisk udgave af Markus Mathias (1999, 15–18).

I en udgivelse fra 1695 oplyser Francke sine studenter om forskellen på en pietist og en ortodoks. En *from* (pietist) kan være *rettroende* (ortodoks), lige såvel som en *rettroende* kan være *from*. Den egentlige forskel beror på, at man under den ene betegnelse udsættes for langt flere beskyldninger end under den anden.

Wisset / daß ihr in solche Zeit kommet / da man die wahre Gottseligkeit zur Ketzerey gemacht hat / und einen Heuchler mit dem schönen Nahmen des *Orthodoxi* schmücket. Denn ob zwar ein *orthodoxus* (Rechtmeinender) wohl *pius*, (Gottselig) und ein *pius* wohl *orthodoxus* seyn kan / so bleibet es doch nunmehr nicht aus / daß ein Orthodoxus nicht gar bald solte nachdächtig gemacht / ja mit vielen falschen Auflagen und Verläumdungen beleget werden / wenn er anfänget von Herzen fromm zu werden / sein Christenthum in der That zu beweisen / und der Welt ihre Heucheley unter Augen zu stellen (Francke 1703, 40–41).

Bag den polemiske tone udtrykker Francke ganske rigtigt, at de to parter har et fælles anliggende, nemlig teologisk fromhed, et aktivt kristent liv og en afsløring af verdens hykleri. Vi må huske på, at begge fløje hørte til den lutherske, protestantiske kristendom (Sträter 2008, 41). Den ene part var derfor ikke modstander af fromhed, og den anden af teologiske læresætninger. Forskellen drejer sig derimod om Bibelens offentlige rolle. Men til denne forskel hører intet mindre end et mentalitetsskift, et nyt syn på religion samt forståelse for de måder, hvorpå den kunne formidles vidt og bredt.⁷

Den lokale strid i Leipzig vikledes ind i en international strid om kvietismen, som fandt sted på samme tidspunkt. I 1687 blev den spanske teolog Miguel de Molinos (1628–1696) anklaget og dømt for kætteri af paven (se Birkedal Bruun, Mejrup og Nørgaard, under udgivelse). Det var en nyhed, som tiltrak sig opmærksomhed i Leipzig. Francke

⁷ At forskellen på de lutherske ortodokse og pietisterne slet ikke er så robust, som det ofte antages, er senest grundigt undersøgt af Markus Matthias (2014, 21–24). Med begrebet “ethos of piety” betoner han kontinuiteten mellem den tidlige lutherske ortodoksi og den senere pietisme. Vil man finde forskellen, skal man derfor ikke lede efter teologiske læresætninger, men i højere grad se på, hvordan pietisterne opfandt nye måder og teknikker for deres formidling og forkyndelse.

kom til at spille en betydelig rolle i debatten, blandt andet med sin oversættelse af to af Molinos' tekster fra italiensk til latin i 1687. Bevæggrundene var ifølge ham selv en utilfredshed med, at debatten forløb uden redeligt kendskab til kilderne, da de kun var tilgængelige for den lærde verden på spansk og italiensk.⁸ Francke anførte desuden 1 Thess 5,21 ("prøv alt, hold fast ved det gode") som hjemmel for sit oversættelsesarbejde.⁹

Oversættelsen fik den utilsigtede konsekvens, at de ortodokse modstandere i Leipzig fjøede ordet kvietist til repertoire af smædeord mod pietisterne.¹⁰ At striden om kvietismen på den måde blev forbundet med striden i Leipzig illustrerer ganske fint, at uenigheden i mindre grad gik på teologisk indhold og mere på form og autoritet. Hvem havde magten til at dømme teologiske sager? Og kunne autoriteten, hvad enten det var paven i Rom eller teologerne i Leipzig, handle imod Skriften – og dens opfordring til *selv* at prøve alt og holde fast ved det gode?

Samme år som Francke oversatte Molinos, oplevede han et "åndeligt gennembrud", som han siden beskrev det i en omvendelsesberetning (Matthias 1999). Her beretter han om et afgørende vendepunkt i sit liv, og hvorledes det efterfølgende pludselig stod ham klart, at sand teologi må trænge ind i hjertet og erfares, før det giver fuld mening (Mejrup

---

8 I sit *Lebenslauff* skriver Francke bl.a. følgende om Molinos: "Dabey ich aber nicht leugne, daß mir allezeit sehr mißfallen, daß viele so blind über diesen Autorem hergefallen, und ihn verdammet, darinnen sie ihn nicht verstanden, ja nicht einmahl gelesen, und ihm daher opinionones beygemessen, die dem Autori wol lebenslang nicht in den Sinn kommen, ja daß ich auch im Gegentheil wol gesaget, daß viel nützlich und zur Erbauung höchst vortrügliches in dem buche enthalten, welches ich in Ewigkeit nicht verwerffen oder verdammen könnte" (Matthias 1999, 20).

9 "Denn man ja die warheit allezeit lieben sol, sie finde sich bey einem freunde oder Feinde; ja man soll alles prüffen, und das beste behalten 1 Thess 5" (Matthias 1999, 20). Franckes oversættelser fik afgørende betydning for den tyske reception af kvietismen, som udvikledes yderligere med Gottfried Arnolds tyske oversættelser i 1699 (Marti 2002, 95, 98–99).

10 En stor del af kirkelige reformbevægelser er gennem tiden blevet defineret af fantombegreber; dét nogen kritisk kalder andre for, fx puritanere, pietister, kvietister og jansenister. (Birkedal Bruun, Mejrup, Nørgaard, under udgivelse).

2016, 21–24).¹¹ Denne understregning af, at teologien hører til i både hjertet og i forstanden, og først og fremmest kræver personligt engagement, skulle siden blive et vigtigt kendetegn for Halle-pietismen og dens sammenkædning af lærdom, fromhed og samfundsnyttige sæder.

For at opsummere: *Collegium Philobiblicum* var et initiativ, der forbandt filologisk lærdom og fromhed. I udgangspunktet, og i dets oprindelige akademiske udformning, nød det opbakning fra det teologiske fakultet, men da formen ændredes, og den offentlige interesse og deltagelse i bibeludlægningen steg, gav det anledning til uenighed om, hvem der havde retten til at udlægge Bibelen. Kunne den hellige Skrift uden videre anvendes i det offentlige rum? Hvad ville der ske, når de autoriserede formidlingskanaler afløstes af nye? Disse spørgsmål er vigtige for at forstå den reformbevægelse, som etableredes i Halle ved slutningen af det 17. århundrede. Det var ikke en kirke, der blev grundlagt, men et offentligt værk forsynet med et innovativt maskineri til udbredelsen af fromhed, bibler, bøger, uddannelse, medicin, rariteter og handelsvarer.

5. Skolestadens grundlæggelse

I 1695 oprettede Francke to skoler, som blev udgangspunktet for det institutionelle bygningskompleks, der siden blev kendt som Francke Stiftelserne. Den ene skole, *Pædagogium*, var et slags elitegymnasium, hvor adelsbørn og børn fra mere velstillede familier betalte for at gå. Den anden skole, som hurtigt blev til stribevis af vajsenhusskoler, var gratis, og omfattede indskoling for drenge og piger, og for drenge til-lige latinskoling.¹²

---

11 Francke udtrykker sig på følgende måde: “Meine theologiam faste ich in den Kopff, und nicht in hertz, und war vielmehr eine todte wissenschaft als eine lebendige Erkenntniß. Ich wuste zwar wol zu sagen, was Glaube, Wiedergeburt, Rechtfertigung, Erneuerung sey, wuste auch wol eins vom anderen zu unterscheiden, und es mit den Sprüchen der Schrifft zu beweisen, aber von dem allen fand ich nichts in meinem hertzen, und hatte nichts mehr als was im Gedechtniß und phantasie schwebte” (Matthias 1999, 12).

12 Ligheder og forskelle mellem skolerne er yderligere beskrevet af Loch (2004, 293); den eksperimentelle undervisningsform på *Pædagogium* af Whitmer (2009, 559). Fra 1702 omtales *Pædagogium* som *Pædagogium Re-*

Et kendetegn ved det skolesystem, som blev etableret, var, at det henvendte sig til elever såvel som unge lærere, studenterlærerne. Francke underviste ikke selv i skolerne, men som universitetsforelæser var han i nær kontakt med universitetsstuderende, som i de fleste tilfælde var fattige og sultne. Dem ansatte han til at undervise på vajsenshusskolerne, og de bedste af dem tillige på *Pædagogium*. Dette træk viser en effektiv og socialt engageret forretningssans fra Franckes side. Ved ansættelse som undervisere blev de studerende selv vejledt i kunsten, og de fik på denne måde mulighed for at opnå en erfaring, som under alle omstændigheder ville blive uundværlig i kaldet som lærer eller præst. Samtidig med at studenterunderviserne blev trænet i at undervise, modtog eleverne på vajsenshusskolerne gratis undervisning. De unge lærerkræfter modtog som modydelse kost og logi på vajsenshuset og i dets lange tilbygninger.

I de trykte skoleprogrammer og undervisningstraktater, som for offentligheden vidnede om aktiviteten og effektiviteten i pietisternes Halle, afspejledes denne dobbelte adressering; de handlede både om skoleeleverne og om deres studenterlærere. I en skoleforordning fra 1702 finder man regler for, hvordan eleverne skal underordne sig deres studenterlærere som sønner deres fædre. Omvendt skal de unge lærere være forbilleder og som fædre for eleverne. Relationen mellem eleverne indbyrdes omtales ligeledes som et søskendeforhold (Kramer 1876, 246–247 og 312–315). Anvendelse af familien som pædagogisk model gik fint i spænd med ideen om, at det ikke var eleven eller læreren alene, der skabte og befordrede forståelsen, men derimod den indbyrdes relation mellem dem.¹³

Samme år som de første elever blev fordelt i de to slags skoler, udgav Francke en håndbog til teologiske studenter om, hvordan de effektivt skulle tilrettelægge studielivet, undgå dets fristelser og forfald og i stedet gøre en forskel ved at være et godt eksempel for andre. Håndbogen

---

gium, da den dette år blev privilegeret af Friedrich I (1657–1713). Det betød blandt andet, at skolens elever og lærere blev foretrukket i forhold til stipendier og embedsstillinger. Se hertil Obershelp (2005, 35).

13 Tanja Täubner (2014, 8) har ganske rigtigt observeret dette og argumenteret for, at Halle-pietisternes pædagogik skal ses i lyset af den antikke, filosofiske *παιδεία*-tradition. Uden modsigelse bør tilføjes, at pietisterne bevidst bestræber sig på at udvinde *παιδεία* og andre pædagogiske begreber direkte fra Skriften, som vi skal se eksempler på i det følgende.

kom ganske passende til at hedde *Timotheus Zum Fürbilde Allen Theologiae Studiosis dargestellet* (1695). Titlen demonstrerer en præference for Pastoralbrevene og vidner i øvrigt om bestræbelsen på eksegetisk at udlede en pædagogik fra Skriften. Vejledning, gode råd, sjælesorg og opdragelse, kvalificeredes ved at være direkte udvundet af Bibelen (Mejrup 2016, 172–179). Franckes *Timotheus* var desuden det første trykte resultat af, hvad der siden blev til Franckes mangeårige virksomhed som forelæser i parænese.

6. I mesterlære hos Paulus

I over tredive år holdt Francke ugentlige parænetiske (opmuntrende, formanende) forelæsninger.¹⁴ Det førte til en række udgivelser, hvoraf den mest omfattende var et syvbindsværk med titlen *Lectiones Paræneticæ* (1726–1736).¹⁵ Det første bind i rækken udkom i 1726 og indeholdt en forelæsningsrække over Titusbrevet fra 1703. I forordet fra 1726 beretter Francke om sine forelæsninger og fremhæver her Pastoralbrevenes betydning for teologistuderende.¹⁶

Pastoralbrevene var mindst ligeså inspirerende for undervisere, for det forhold som skildres heri mellem Paulus og hans apostellærlinge, Titus og Timotheus, afspejledes i deres forhold til de studerende. Ikke nok med at den pietistiske teologiprofessor på denne måde blev udstyret med paulinsk myndighed, de studerende skulle ligesom Timotheus

---

14 En udførlig introduktion til og oversigt over Franckes parænetiske forelæsninger findes hos de Boor (1968, 300–320). Se også Peschke (1966, 130–164), Brecht (1993, 462–473), la Vopa (2002, 145–164), Matthias (2005, 108–110) og Mejrup (2016, 138–140).

15 Foruden syvbindsværket, hvoraf Francke kun nåede at udgive de første to bind selv, omfatter det ganske parænetiske værk individuelle tryk, så som *Timotheus Zum Fürbilde Allen Theologiae Studiosis dargestellet* (1695) og *Idea Studiosi Theologiae oder Abbildung eines der Theologie beflissenen* (1712), og utrykte forelæsninger afskrevet af studenter. Afskrifterne findes i dag på arkivet på Francke Stiftelserne.

16 “Um deswillen sollen denn auch *Theologiae Studiosi* diese Epistel, gleichwie die beyde an den Timotheum, desto lieber haben, sie viel öfter lesen, so viel fleißiger *ponderiren*, vielmehr dieselbe in ihr Gebet fassen und Gott um seine Erleuchtung Anrufen, damit sie rechter Zeit desselben Schatzes, den sie ihnen dadurch gesammelt haben, geniessen können” (Francke 1726, 4).

og Titus forberede sig på at føre udadledige liv som gode kristne og som forbilleder for andre.¹⁷

Pastoralbrevene blev skrevet i midten af det andet århundrede i en tid, hvor den post-paulinske menighed var præget af splittelser. Denne situation gav anledning til at Paulus som autoritetsfigur måtte hentes frem ved hjælp af pseudepigrafiske tekster (Fatum 2010, 157–165). Et kendetegn ved Pastoralbrevene er, at de personligt adresserer to af Paulus foretrukne elever og instruerer dem i, hvordan det paulinske projekt skal videreføres.¹⁸ Pastoralbrevene er på en og samme tid pseudo-paulinske og over-paulinske. I de autentiske breve skildres Paulus som forbillede (τύπος) – en rolle, som i Pastoralbrevene varetages af Timotheus og Titus, der til gengæld placerer Paulus som over-forbillede (ὕποτύπωσις, 1 Tim 1,16 og 2 Tim 1,13) (Meade 1986, 123).

Pietisternes brug af Pastoralbrevene er ligesom brevene selv et godt eksempel på, at “fortiden er nutidens fortolkningsredskab”, som Lone Fatum har udtrykt det (2010, 161). For pietisterne var der igen brug for lærrmester Paulus og lærlingene Timoteus og Titus til at iværksætte en kristendom, egnet til uddannelse og det moderne liv.

I modsætning til de fleste nutidige fortolkere anfægtede Francke ikke Paulus’ rolle som forfatter til Pastoralbrevene.¹⁹ Men det betyder ikke, at han ignorerede den mærkbare forskel mellem Pastoralbrevene og de tidlige (autentiske) Paulus breve. Alligevel opfattede han skildringen i Titusbrevet 3,1–7 af det kristne menneskes lydige liv for at være så umiskendeligt paulinsk, at det ikke alene stemmer overens med alle de

---

17 På baggrund af Tit 2,1–6 formulerer Francke et ideal for hvad en lærer er. Det er en, der i indsigt rager i vejret ligesom et højt træ, og dog samtidig breder sine grene ud og hjælper dem, der ingen stige har, så de kan nyde godt af træets frugter. Francke (1726, 73–74). At fromhed og omsorgen for andre udgør et værn imod akademisk stolthed er et gennemgående træk i Titusforelæserne. Se særligt niende forelæsering over Tit 3,1–7 (1726, 155–173).

18 David Meade skriver i den forbindelse (1986, 128) “The task of Paul’s representatives, or authoritative interpreters, is not only to reproduce Pauline doctrine, but also to ‘reincarnate’ the Pauline life-style or model of discipleship.”

19 Friedrich Schleiermacher (1768–1834) var den første til at så tvivl om ægtheden af 1 Timoteus. Det gjorde han i en forelæseringsrække, som han holdt i Halle i 1807. Kort tid efter blev ægtheden af de andre Pastoralbreve ligeledes betvivlet (Dibellius 1913, 138).

øvrige breve – hvilket tilsyneladende var vigtigt at understrege – men selv ville kunne genkendes uden Paulus' navn.

Wenn genau darauf Acht gegeben wird, wie er an diesem Orte einen Christen vorstellet, so wird leichlich zu erkennen seyn, daß er ihn nach seiner Weise beschreibe, wie in allen seinen übrigen Episteln, und daß er einerley Gestalt und Art eines rechtschaffenen Wesens überall darinnen vorstelle, so, daß man aus solcher Beschreibung, ob gleich der Name Pauli nicht davon stünde, spiritum Pauli leicht erkennen möchte” (Francke 1726, 155).

At tyngden af den paulinske ånd kunne gøre navnet overflødigt er kendetegnene for Franckes måde at læse Paulus på. Bag ordene, sætninger og den til tider sammenbrudte syntaks, findes et budskab, som var formet af Paulus' ånd, forstand og affekter (Mejrup 2016, 147–152).

7. Verden som skole

En helt central passage i Titusbrevet er 2,11-15. Disse vers skildrer Guds nåde som åbenbaret “til frelse for alle mennesker” og som en opdrageriske, der fører mennesket i skole.

For Guds nåde er blevet åbenbaret til frelse for alle mennesker (12) og opdrager os til at sige nej til ugudelighed og verdslige lyster og leve besindigt og retskaffent og gudfrygtigt i denne verden (13) mens vi venter på, at vort salige håb skal opfyldes og vor store Gud og frelser, Jesus Kristus, komme til syne i herlighed. (14) Han gav sig selv hen for os for at løskøbe os fra al slags lovløshed og skaffe sig et rent folk som sin ejendom, ivrigt efter at gøre gode gerninger. (15) Tal sådan, og forman og tilrettevis, og gør det med eftertryk. Lad ingen ringeagte dig! (DO92)

Ἐπεφάνη γὰρ ἡ χάρις τοῦ θεοῦ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις (12) παιδεύουσα ἡμᾶς, ἵνα ἀρνησάμενοι τὴν ἀσέβειαν καὶ τὰς κοσμικὰς ἐπιθυμίας σωφρόνως καὶ δικαίως καὶ εὐσεβῶς ζήσωμεν ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, (13) προσδεχόμενοι τὴν μακαρίαν

ἐλπίδα καὶ ἐπιφάνειαν τῆς δόξης τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, (14) ὃς ἔδωκεν ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν, ἵνα λυτρώσῃται ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἀνομίας καὶ καθάρῃ ἑαυτῷ λαὸν περιούσιον, ζηλωτὴν καλῶν ἔργων. (15) Ταῦτα λάλει καὶ παρακάλει καὶ ἔλεγχε μετὰ πάσης ἐπιταγῆς· μηδεὶς σου περιφρονεῖτω. (NA28)

De citerede vers, Tit 2,11–15, afslutter kapitel to og understreger vigtigheden af gode gerninger. I sin redegørelse for den eksegetiske kontekst påpeger Francke, at det første og det sidste vers i dette kapitel tematisk er forbundne ved ordet *λάλει*, som gentages i opfordringen til Titus om at tale/formane. Versene 2,11, 12, 13, og 14 opfatter han som stående i en parentes, hvorved de udgør et forløb, som kræver opmærksomhed. Francke fremhæver således tre centrale ting for kapitel to: Den tematiske forbindelse mellem indledningen og afslutningen (Tit 2,1 og 2,15) med opfordringen til Titus om at tale (*λάλει*); hustavlen i de mellem-læggende vers (Tit 2,2-10) og parentesens i Tit 2,11–14. Han gør i øvrigt opmærksom på konstruktionsligheden mellem 2,11 (*Ἐπεφάνη γὰρ ἡ χάρις*) og Tit 3,4 (*ὅτε δὲ ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλανθρωπία ἐπεφάνη*), hvilket han antager gør det muligt at opfatte subjekterne for synonyme: ‘Guds nåde/godhed/filantropi er blevet åbenbaret’ (Francke 1726, 99–100; Mejrups 2016, 172–173). Selvom pointen er Franckes, hylder han Paulus for at være sin egen ekseget og for at gøre det muligt at forbinde Guds nåde og filantropisk virksomhed.

Denn was hier heisset ἡ χάρις τοῦ θεοῦ [Tit 2,11] das heißt dort χρηστότης καὶ φιλανθρωπία τοῦ [σωτῆρος ἡμῶν]²⁰ θεοῦ [Tit 3,4], auf welche Weise man siehet, wie Paulus eine Sache mit unterschiedenen Worten ausdrückt, und also sein eigener *exegeta* ist (Francke 1726, 100).

---

20 Francke udelader ordene “vor frelsers” (σωτῆρος ἡμῶν) i Tit 3,4 (“Men da Guds, *vor frelsers*, godhed og kærlighed til mennesker blev åbenbaret”, min fremhævnings), hvorved han får konstruktionen “Guds godhed” (χρηστότης τοῦ θεοῦ), som han understøtter med henvisning til Matt 19,17 og det hebraiske udtryk *tûb Jhvh* fra Salme 25,8 (“Herren er god og retskaffen”) (Francke 1726, 100; Mejrups 2016, 173).

I det følgende skal vi koncentrere os om udlægningen af de fire første vers: Tit 2,11–13, som udtrykker en vision om uddannelse som et universelt middel til frelse.

8. Dyder, pligter og frelse

I Tit 2,11 åbenbares Guds nåde. Denne åbenbaringshandling tjener “til frelse for alle mennesker”. Francke følger Luthers oversættelse og oversætter infinitiven “frelse” (σωθῆναι) med “hjælp til frelse”. Han forklarer, at Paulus her såvel som i 1 Tim 2,3–4 udtrykker, at Guds nåde gælder for alle og at mennesket tillige er udstyret med en kraft til at hjælpe andre til frelse.

Seine [Paulus] *rati[o]* ist diese, denn es sey gut und angenehm ἐνώπιον τοῦ σωτῆρος ἡμῶν θεοῦ, ὃς πάντα ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι [1 Tim 2,3–4], als welcher will, daß allen Menschen geholfen werde. So sagt er [Paulus] nun auch hier, die Gnade sey heylsam allen Menschen, oder sie habe in ihr selbst die Kraft, daß sie allen Menschen zur Seligkeit helfen könne” (Francke 1726, 101).

Åbenbaringen af Guds nåde (Tit 2,11) introducerer med andre ord et guddommeligt-menneskeligt samarbejde, anført af nåden. Francke sammenligner det grammatiske subjekt i sætningen, Guds nåde (ἡ χάρις), med en “Vniversal-Meister”, som fører mennesket i skole for at lære det “frelses-erkendelsens første bogstaver”. På denne måde forenes frelse med et altomfattende skoleprojekt.

Hier ist abermal die Majestät in dem Vortrage zu erkennen, indem er der Gnade GOTTes diß beyleget, daß sie, als der vniuersal-Meister, alle Menschen, wie weise, wie hoch, wie klug, wie starck, wie mächtig sie sind, als die kleinen Kinder, in ihre Zucht nimmt, sie in ihre Schule führet, und sie die ersten Buchstaben der Erkenntniß des Heyls (Francke 1726, 103).

At Guds nåde opdrager og skoler, underbygges i vers 12, som på græsk konstrueres med en verbalform af ordet παιδεία (παιδεύουσα). Dette begreb fremhæver Francke som betydningsfuldt og som dækkende alt det, der er væsentligt for pædagogik og uddannelse.

Es fasset aber das Wort παιδεύειν in sich *totam educationem, & quaecumque ad eam pertinent*, dahin gehöret, daß man die Jugend in ihrer Unwissenheit unterrichte, daß man in der Unart, welche ihr anklebet, sie auf einen bessern Weg weisen suche, daß man dieselbe, wenn sie zu dem rechtschaffenen Wesen keine Lust hat, aufmuntere und dazu erwecke, daß man auch, wenn sie wircklich Böses thut, dieselbe züchtige, und sie durch die Ruthe der Zucht, oder sonst durch Schärfe, vom Bösen abzuhalten suche. Das alles, und was sonst auf einige Weise *ad educationem iuuentutis* gehören mag, das ist in diesem Wort begriffen (Francke 1726, 103).

Denne tekniske betegnelse, kendt fra den græske filosofi, bliver ikke mindre væsentlig af, at den udledes af Skriften. Den bliver tværtimod en trumf, der gør skolegang til en kristen handling og et guddommeligt projekt. Francke fortsætter sin udlægning og hæfter sig ved, at skolegang udspiller sig mellem fortid, nutid og fremtid.

Ser vi først på nutiden (Tit 2,12b), så er den kendetegnet ved tre dyder og pligter, som definerer det gode liv i denne verden. Mennesket lever her, i den nuværende tidsalder (ἐν τῷ νῦν αἰῶνι), besindigt, retskaffent og gudfrygtigt, hvilket i den græske tekst udtrykkes med følgende ord: σωφοσύνη, δικαιοσύνη, εὐσέβεια. Særligt ordet εὐσέβεια, som betyder fromhed eller respekt, og som på engelsk gengives med “godliness”, på tysk “Gottselig” og på dansk med “gudfrygtig”, er et centralt fromhedsteologisk begreb, som i øvrigt i en nytestamentlig sammenhæng næsten udelukkende anvendes i Pastoralbrevene. Det græske ord for besindighed eller mådehold, σωφοσύνη, gengives ofte af pietisterne med kyskhed. Francke udlægger de tre ord som pligter mennesket må rette imod henholdsvis sig selv, sin næste og Gud. Besindighed er en pligt mod en selv, retskaffenhed pligten mod den anden, og et fromt liv pligten mod Gud.

Was in den drey Worten σωφρόνως, δικάίως, εὐσεβῶς für eine emphasin liege, ist sonst nicht unbekant, wie nemlich die σωφροσύνη in sich fasse die Pflichten gegen uns selbst, δίκαιοσύνη die Pflichten gegen den Nächsten, und εὐσέβεια die Pflichten gegen Gott; welches auch seine Richtigkeit hat (Francke 1726, 107).

Denne udlægning af dyderne som individuelle og samfundsmæssige forpligtelser er i god overensstemmelse med tidens naturretslige tænkning. De tre nævnte pligter optræder eksempelvis som det strukturerende princip i Samuel Pufendorfs *De officio hominis et civis* (1673/82). Men hvorvidt Franckes bemærkning, “ist sonst nicht unbekant”, er en hentydning til dette, er vanskeligt at afgøre.

Det nutidige (kyske, ordentlige og fromme) liv finder sted i en afsluttet fortid og i en forventningsfuld fremtid. Fortiden, som skildres i Tit 2,12a, udgør en baggrund kendetegnet af fornægtelse. Det udleder Francke af aorist-participiet ἀρνησάμενοι (“efter at have sagt nej”), som indskydes i den finale sætning: “for at vi skal leve (...) *efter at have sagt nej* til ugudelighed og verdslige lyster’ (ἵνα ἀρνησάμενοι τὴν ἀσέβειαν καὶ τὰς κοσμικὰς ἐπιθυμίας ... ζήσωμεν). I modsætning til den fortidige fornægtelse, er den nærværende forventning skildret med et præsens participium: “idet vi afventer” (προσδεχόμενοι). Francke knytter an til den grammatiske, aspektmæssige forskel og pointerer, at sætningerne hænger sådan sammen, at det nutidige liv udspiller sig på baggrund af en fornægtelse og midt i en igangværende forventning. Noget er overstået, noget andet er endnu i færd med at finde sted.

Wie das ἀρνησάμενοι im *aoristo* vorangehet, so wird das προσδεχόμενοι im *praesenti coniungiret* mit dem ζήσωμεν. Wenn nemlich bey dem Menschen eine wahrhaftige Verleugnung vorgegangen, und er in der σωφροσύνη und δίκαιοσύνη und εὐσέβεια lebet, und GOTT in der Wahrheit dienet: so ist er προσδεχόμενος, so ist eine lebendige Hoffnung in seinem Herten, in dem er ἐν τῷ νῦν αἰῶνι vor sich hat die Seligkeit des künftigen αἰῶνος, darein er durch die Zukunft Christi eingeführet werden soll” (Francke, LP 1, 108).

Vi ser her, hvordan Francke med afsæt i Titusbrevet formulerer en kristendomsopfattelse, hvor skolegang forenes med frelseshistorien. Mennesket, der fornægter sig selv, overvinder fortiden, og sættes fri til at leve et bestandigt, retskaffent og fromt liv på jorden; et liv som allerede nu tager forkøb på Kristi fremtid. Men med det nutidige frelste liv følger et ansvar og sociale forpligtelse.

9. Afslutning

Halle-pietisternes reformbevægelse opstod med etableringen af et omfattende skolesystem, der forbandt byens universitet med et nyoprettet Vajsenhus. De forskelligartede institutioner og virksomheder havde til formål at uddanne ungdommen, til nytte for samfundet og til ære for Gud. Til det formål skulle Bibelen anvendes som rettesnor, og den blev således både et forkyndelsesinstrument og et træningsredskab. Frelsen kom af troen, men troen befordrede flittighed og iver efter at gøre de gode gerninger, som samfundet kunne have gavn af.

Kristendomsforståelsen, som udtrykkes i Titusforelæsningerne, er kendetegnende for Halle-pietismens aktive-meditative teologi og pædagogik. Alt handler i udgangspunktet om – gennem afsondring, bod og selvfornægtelse – at skabe personlige trosforhold, engagement, sociale dyder, fromhed og kundskab. Indsigt og selverkendelse er noget, man opnår i relationen til andre, både ved at have forbilleder og ved selv at være et. For pietisterne fungerede gode gerninger i den henseende både som udtryk for den enkeltes tro, for dennes forpligtelser mod sig selv, sin næste og Gud, og som bekræftelse på, at verden er værd at bebo. De lagde vægt på, at jordens undergang var udskudt, og at netop håbet om bedre tider banede vejen for et bestandigt, retskaffent og fromt liv på jorden.

Med pietismen forøgedes Bibelens rolle i det offentlige rum. Skriften var ikke længere forbeholdt kirken, men skulle anvendes i hjemmene, skolerne og på universitetet. Særligt frembød Pastoralbrevene en matrice for, hvordan pietisterne i Halle kunne uddanne en ny generation af forbilleder, der stod til rådighed for projektet. I dette udsnit af det paulinske brevkorpus fandtes både en manual til det borgerlige og til det frelste liv.

Bibliografi

- Birkedal Bruun, M., Mejrup, K., Nørgaard, L., 2017, 'Quietismus und Jansenismus', i *Pietismus-Handbuch*, Tübingen: Mohr Siebeck. Under udgivelse.
- Birkedal Bruun, M., Havsteen, S., Nagelsmit, E., Nørgaard, L., 2014, 'Withdrawal and Engagement in the Long Seventeenth Century: Four Case Studies', *Journal of Early Modern Christianity* 1.2, 249–343.
- Brecht, M., 1993, 'August Hermann Francke und der Hallische Pietismus', i *Geschichte des Pietismus I: Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, red. Martin Brecht, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 440 – 473.
- de Boor, F., 1982, 'A. H. Franckes Beitrag zu einer umfassenden Interpretation der Romerbriefvorrede Luthers', i *Theologische Literaturzeitung*, 573–586.
- de Boor, F., 1968, 'A. H. Franckes parænnetische Vorlesungen und seine Schriften zur Methode des theologischen Studiums', *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 300–320.
- de Boor, F., 1968. *Die parännetischen und methodologischen Vorlesungen August Hermann Francke (1693-1727)*, Doktordisputats (ikke offentliggjort), kopien findes på Universitäts- und Landesbibliothek i Halle under signatur: Fi 69 H 240.
- Dibelius, M., 1913, *Die Briefe des Apostels Paulus II, An Timotheus I II, An Titus*, i *Handbuch zum Neuen Testament*, 3, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Fatum, L., 2010, 'Paulus fordoblet: Paulus som fortolkningsfigur i egne og andres skrifter', i *Skriftbrug, autoritet og pseudepigrافي*, *Forum for Bibelsk Eksegese* 16, København: Museum Tusulanums Forlag, 139–169.
- Francke, A.H., 1703, *Timotheus Zum Fürbilde Allen Theologiae Studiosis dargestellt*, Halle: Waisenhaus (1695).
- Francke, A.H., 1726–1736, *Lectiones Paraeneticæ oder öffentliche Ansprachen, an die Studiosos Theologiae auf der Universität zu Halle in dem so genannten Collegio Parænnetico*, vol 1–7. Halle: Waisenhaus.
- Kramer, G., 1876, *A.H. Franckes Pädagogische Schriften*, Langensalza: Verlags-Comptoir von Hermann Beyer.
- la Vopa, A., 2002, *Grace, Talent, and Merit: Poor Students, Clerical Careers, and Professional Ideology in Eighteenth Century Germany*, Cambridge: Cambridge University Press (1988).

- Lange, J., 1765, 'Vorrede von Verbesserung des Schulwesens', i *Verbesserte und Erleichterte Lateinische Grammatica*, Halle: Waisenhaus Verlag, 5-49 (1707).
- Loch, W., 2004, 'Pädagogik am Beispiel August Hermann Franckes', i *Geschichte des Pietismus IV: Glaubenswelt und Lebenswelten*, red. H. Lehmann, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 264–308.
- Marti, H., 2002, 'Seelenfrieden der Stillen im Lande. Quietistische Mystik und radikaler Pietismus das Beispiel Gottfried Arnolds', i *Jansenismus, Quietismus, Pietismus*, red. H. Lehmann, H. Schilling og H. J. Schrader, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 92–105.
- Matthias, M., 2005, 'August Hermann Francke (1663–1727)', i *The Pietist Theologians An Introduction to Theology in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, red. Carter Lindberg, Malden: Blackwell Publishing, 108–110.
- Matthias, M., 2004, 'Pietism and Protestant Orthodoxy', i *A Companion to German Pietism 1660–1880*, red. D. Schantz, Leiden: Brill, 17–49.
- Matthias, M., 1999, *Lebensläufe August Hermann Francke*, i *Kleine Texte des Pietismus 2*, Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Meade, D.G., 1986, *Pseudonymity and canon. An Investigation into the Relationship of Authorship and Authority in Jewish and Earliest Christian Tradition*, i *Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 39*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Mejrup, K., 2016, *Grand Prospects of Halle Pietism. The Acrobat, the Project-maker and the Shepherd*, København: Publikationer ved Det Teologiske Fakultet 64.
- Mejrup, K., 2016, 'Halle Pietism: Acrobats Buying Time', i *Anthropological Reformations – Anthropology in the Era of Reformation*, red. A. Eusterschulte og H. Wälzholz, *Refo500 Academic Studies* 28, Vandenhoeck & Ruprecht, 431–442.
- Nielsen, E.A., 2013, *H.A. Brorson, Pietisme, meditation, erotik*, København: Gyldendal.
- Oberschelp, A., 2005, *Das Hallesche Waisenhaus und seine Lehrer im 18. Jahrhundert. Lernen und Lehren im Kontext einer frühneuzeitlichen Bildungskonzeption*, *Hallesche Forschungen* 19, Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag.
- Obst, H., 2013, *August Hermann Francke und sein Werck*, Halle: Verlag der Franskeschen Stiftungen zu Halle.

- Peschke, E., 2003, *Schriften zur Biblischen Hermeneutik 1, i Texte zur Geschichte des Pietismus* II.4, red. U. Sträter, C. Soboth, Berlin, New York: De Gruyter.
- Peschke, E., 1987, *Predigten vol 1, i Texte zur Geschichte des Pietismus* II.9, Berlin, New York: De Gruyter.
- Peschke, E., 1981, *Streitschriften, i Texte zur Geschichte des Pietismus* II.1, Berlin, New York: De Gruyter.
- Peschke, E., 1966, *Studien zur Theologie August Hermann Franckes 2*. Berlin: Evangelische Verlag.
- Reinkingk, T., 1653, *Biblische Policey* (...) Frankfurt (Main): Porsch Kämpfer. Tilgængeligt online: http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/reinkingk_policey_1653
- Sträter, U., 2008, 'August Hermann Francke und Martin Luther', *Pietismus und Neuzeit* 34, 20–41.
- Täubner, T., 2014, 'Zum andern soltu meditin', Die Meditationspraktiken in der Pädagogik August Hermann Franckes', i *Hallesche Forschungen* 38, Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag.
- Tholuck, F. A. G., 1859, *Lebenszeugen der lutherischen Kirche aus allen Ständen vor und während der Zeit des dreißigjährigen Krieges*, Berlin: Wiegandt & Grieben.
- Wallmann, J., 1998, 'Pietas contra Pietismus. Zum Frömmigkeitsverständnis der lutherischen Orthodoxie', i *Themata Leucoreana, Vorträge und Abhandlungen der Stiftung Leucorea an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, red. Udo Sträter, Wittenberg, 6–17.
- Whitmer, K.J., 2009, 'Eclecticism and the Technologies of Discernment in Pietist Pedagogy', *Journal of the History of Ideas* 70/4, 545–567.